

beoordeling van Schilders gevangenschap en schrijfverbod heeft Ridderbos geen uitsluitsel gevende bronnen gevonden. Hij omschrijft de zaak in termen van 'merkwaardig' en 'opmerkelijk', plaatst vraagtekens en doet suggesties aan de hand (II, 413), maar eindigt er mee, dat bij deze stand van zaken alleen in hypothetische gesproken kan worden. Ten aanzien van H.H. Kuyper stelt Ridderbos de vraag of hij een collaborateur was, zonder een antwoord te geven.

Ridderbos' grondig onderzoek heeft de historische kennis sterk doen toenemen. Hoe houdbaar zijn daarop gebaseerde hypothesen en suggesties zijn zal de tijd leren.

G. Harinck

¶ **J.P. Zwemer, *Een rechtschapen Kuyperiaan in Werkendam. Jan Visser Azn. (1861-1948), Historische Reeks Land van Heusden en Altena*, 5. Nieuwendijk 1994, XI + 176 blz.**

In het *Voorwoord* (VII) geeft de voorzitter van de redactie C. de Gast een verantwoording voor de publicatie van het eerste *Sonderheft* in deze reeks: de stichting 'Pro Religione et Libertate' (een van origine Werkendamse familiestichting) zocht een mogelijkheid Zwemers biografie van Jan Visser Azn. uit te geven. De redactie was bereid daaraan medewerking te verlenen omdat Visser, 'een van de kleine luyden op weg naar emancipatie' (VII), als voorbeeld beschouwd kan worden van wat zo veel gewone mensen rondom 1900 meemaakten. Aldus De Gast die het woord 'gewone' min of meer in navolging van A.Th. van Deursen gebruikt. Deze schreef nl. voor Zwemers beschouwing een *Ten Geleide* (VIII-XI) dat begint met het stellige: 'Dit is de levensgeschiedenis van een doodgewone man.' Met meer trefzekerheid gebruikt hij in het vervolg voor Visser de kwalificatie 'doodgewone jongen' (IX) die, naar zou blijken, in Werkendam een bijzonder mens werd: ouderling, schoolbestuurder, gemeenteraadslid en wethouder. Dat maakte hem, landelijk gezien, niet uniek; bijzonder was het echter wel.

Voor Zwemer geldt niet wat J.J. van Oosterzee ooit eens in de inleiding van een brochure over Swedenborg (1873) opmerkte: deze schets is een 'letterkundige verpoazing' aan ernstiger studie ontweerd. Nauwkeurig gaat de auteur na hoe te Werkendam in de laatste vijftientig jaren van de negentiende en het eerste kwart van de twintigste eeuw de sociaal-economische en politieke verhoudingen waren en hij schetst in het bijzonder de betekenis van de leden der Gereformeerde Kerk daarbij. Dat in dit geheel de rol van de hervormde medespelers wat onderbelicht blijft valt te betreuren: een bredere beschrijving had het beeld evenwichtiger kunnen maken. In het eerste gedeelte komt de hoofdpersoon Jan Visser Azn. nog niet zo goed uit de verf. Pas als deze tot enige welstand komt kan zijn plaats nauwkeuriger getraceerd worden. Dat ligt voor de hand, Visser wordt een man van gewicht, verwerft posities en groeit in zijn rol. Nu de bronnen rijkelijk gaan vloeien krijgt het verhaal verdieping en versnelling. Onze held wordt een mens van vlees en bloed zoals vooral blijkt uit het achtste hoofdstuk 'Om de heiligheid van de gemeente'.

In kort bestek geeft de auteur veel. Hij beperkt zich niet tot de 'petite histoire' van Werkendam, maar hij laat ook het contrast en de verwevenheid zien met landelijke (A. Kuyper, Antirevolutionaire Partij) en – op microniveau – individuele ontwikkelingen (Visser). Dat dit in soms archaïserend taalgebruik vorm krijgt doet wellicht de vraag rijzen voor wie dit werk eigenlijk bestemd is. Men moet bekend zijn met de problematiek van Afscheiding en Doleantie, gereformeerd A en gereformeerd B, bevindelijk en confessioneel, liberaal en anti-revolutionair; kortom, kennis van het politieke en kerkelijke leven rondom de eeuwwisseling is gewenst. Men moet ook affiniteit hebben met een bepaald gereformeerd jargon: Zwemers taalgebruik, als hij een meer persoonlijk getinte visie op Visser geeft, is daarvan doortrokken. Lokale en regionale (kerk-)historici zullen in dit werk veel van hun gading kunnen vinden. De belangstellende leek zal het echter af en toe even weggelen, om op adem te komen. Uit het bovenstaande